

Ο ρόλος της απεικόνισης (σχέδιο) στη μέθοδο της «προσέγγισης του Reggio emilia.

Καπουλίτσα Θωμαΐς, Καθηγήτρια Εφαρμογών, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσ/νίκης

Λαλούμη Ευαγγελία, Καθηγήτρια, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσ/νίκης

Περίληψη: Τα τελευταία 30 χρόνια, οι εκπαιδευτικοί του Reggio Emilia, έχουν αναπτύξει μια ξεχωριστή δημιουργική προσέγγιση η οποία καλλιεργεί τη νοητική ανάπτυξη των παιδιών μέσω μιας συστηματικής εστίασης στη συμβολική αναπαράσταση. Παρουσιάζει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον μέσα στα πλαίσια της μελέτης των βασικών αρχών και της στρατηγικής της μεθόδου της προσέγγισης των θεμάτων στα σχολεία του Reggio emilia να μελετηθεί ο ρόλος του σχεδίου που θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της μεθόδου, το παιδαγωγικό πλαίσιο στο οποίο εφαρμόζεται, οι παιδαγωγικές αρχές που συνδέονται με αυτό, οι παιδαγωγικοί στόχοι και η μεθοδολογία. Παρατηρώντας τα στάδια εξέλιξης ενός project το σχέδιο που ακολουθεί μια παρατήρηση και είναι το μέσο για την οικοδόμηση της γνώσης των πραγμάτων από τα παιδιά, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν μια ανορθόδοξη παρέμβαση μέσα στη φυσική σχεδιαστική ανάπτυξη του παιδιού αλλά παράλληλα σαν ένα απαραίτητο στοιχείο της νοητικής και αισθητικής εμπειρίας.

1 Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την εξέταση του ρόλου της απεικόνισης (σχέδιο) όπως αυτή εντοπίζεται στην καινοτόμο παιδαγωγική προσέγγιση του Reggio Emilia. Επιδίωξη της μελέτης είναι να παρουσιάσει το παιδαγωγικό πλαίσιο στο οποίο εφαρμόζεται, τις παιδαγωγικές αρχές που συνδέονται με αυτό, τους παιδαγωγικούς στόχους και τη μεθοδολογία. Τα τελευταία 30 χρόνια, οι εκπαιδευτικοί του Reggio Emilia, έχουν αναπτύξει μια ξεχωριστή δημιουργική προσέγγιση η οποία καλλιεργεί τη νοητική ανάπτυξη των παιδιών μέσω μιας συστηματικής εστίασης στη συμβολική αναπαράσταση. Η παιδαγωγική προσέγγιση που εφαρμόζεται είναι εκλεκτικιστική και έχει δεχτεί επιδράσεις από τους Montessori, Vygotsky, Bruner, Dewey, Freinet, Piaget, Gardner κ.α). Η θεωρία που στηρίζει την προσέγγιση είναι ο «κοινωνικός» ή «αλληλεπιδραστικός κονστρουκτιβισμός».

Κύριος βέβαια εμπνευστής της παιδαγωγικής του Reggio είναι ο Loris Malaguzzi (1920-1994), μεγάλος στοχαστής παιδαγωγός και πρώτος διευθυντής των δημοτικών παιδικών κέντρων. Τα μικρά παιδιά ενθαρρύνονται να διερευνήσουν το περιβάλλον τους και να εκφραστούν μέσα από πολλές «γλώσσες» (Η περίφημη μεταφορά του L. Malaguzzi «οι εκατό γλώσσες του παιδιού») ή μορφές έκφρασης, συμπεριλαμβανομένου του λόγου, της κίνησης, του σχεδίου, της ζωγραφικής, της γλυπτικής, του παιχνιδιού με τις σκιές, του κολάζ και της μουσικής. Οι «εκατό γλώσσες των παιδιών» αποτελούν ένα σχήμα λόγου, μια μεταφορά, με σκοπό να δηλωθούν οι πολλαπλοί τρόποι και η πληθώρα των εκφραστικών μέσων με τα οποία ένα παιδί δύναται να αναπαραστήσει και να εκφράσει τις ιδέες και τα συναισθήματά του και να κατανοήσει τον κόσμο (Bennett, 2001, Ντολιοπούλου, 2004). Οι γλώσσες αυτές δεν είναι μονοσήμαντες, αντίθετα είναι γλώσσες εκφραστικές, επικοινωνιακές και γνωστικές (Edwards, 2002). Η κάθε μια από αυτές φέρει τα δικά της χαρακτηριστικά και τούτο διότι παρουσιάζει ιδιότητες, που την διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες (Fyfe, 1994).

Οι «οπτικές γλώσσες», η συνεργασία με την *atelierista*, και το *εργαστήριο*, η βιωματική προσέγγιση της μάθησης, η εργασία σε μικρές ομάδες, η τεκμηρίωση, είναι προϋποθέσεις για όλους τους στόχους, τη φιλοσοφία και τις πεποιθήσεις του συστήματος του Reggio Emilia.

Παρουσιάζει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον μέσα στα πλαίσια της μελέτης των βασικών αρχών και της στρατηγικής της μεθόδου της προσέγγισης των θεμάτων στα σχολεία του Reggio Emilia να μελετηθεί ο ρόλος του σχεδίου, που θεωρείται αναπόσπαστο στοιχείο της μεθόδου. Παρατηρώντας τα στάδια εξέλιξης ενός project το σχέδιο που ακολουθεί μια παρατήρηση και είναι το μέσο για την οικοδόμηση της γνώσης των πραγμάτων από τα παιδιά, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν μια ανορθόδοξη παρέμβαση μέσα στη φυσική σχεδιαστική ανάπτυξη του παιδιού αλλά παράλληλα σαν ένα απαραίτητο στοιχείο της νοητικής και αισθητικής εμπειρίας.

Η λέξη «σχέδιο» στις εικαστικές δραστηριότητες έχει διττή σημασία :

- το σχέδιο σαν τεχνική, όπως, η ζωγραφική, το κολλάζ, η γλυπτική κ.λ.π.
- το σχέδιο σαν αναπαράσταση μιας πραγματικότητας, ενός συναισθήματος, ενός μηνύματος. Είναι ένα μέσο νοημάτων διότι συγκεκριμενοποιεί την πρόθεση του δημιουργού. Μεταφέρει υποκειμενικά νοήματα που δίνει ο δημιουργός. Αυτά τα νοήματα μπορούν να γίνουν κατανοητά από ένα θεατή υπό την προϋπόθεση και τα δύο άτομα να χρησιμοποιούν τον ίδιο γλωσσικό κώδικα. Το σχέδιο θεωρείται εικονογραφικό είδος.

Για να μπορέσει το παιδί να σχεδιάσει αυτό που επιθυμεί να εκφράσει, χρειάζεται πρώτα να το έχει αποσαφηνίσει ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Η ιδέα λοιπόν αποκτά πρώτα μορφή –σχήμα, και μέγεθος – και μετατρέπεται έτσι σε σύμβολο. Πρόκειται για μια διαδικασία με υψηλές γνωστικές απαιτήσεις, καθώς το παιδί αναγκάζεται να επινοήσει τα σχήματα εκείνα και τις γραμμές που επιθυμεί, για να ορίσει κάτι αφηρημένο και ασαφές. Από τη στιγμή που το σύμβολο είναι διαθέσιμο, το παιδί μπορεί να επικεντρωθεί σε στοιχεία όπως η θέση του, η φορά, η κίνηση, το πώς δηλαδή θα τοποθετηθεί στα πλαίσια μιας σύνθεσης. Το αποτέλεσμα που τελικώς προκύπτει, μετατρέπεται ουσιαστικά σε οδηγό για δράση. Αποτελεί το πλάνο για μια σύνθεση τρισδιάστατη παρουσιάζοντας αναλυτικά τον τρόπο σκέψης του παιδιού. Γίνεται ο σύμβουλος του και ενισχύει την μνήμη του όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο (Forman, 1994). Η προσοχή των εκπαιδευτικών εστιάζεται σε αυτήν την περίπτωση στο τι σκέφτονται τα παιδιά και το πώς μπορεί να κατακτηθεί η γνώση. Είναι αυτό που ονομάζεται "τέχνη ως μέσο» Το σχέδιο ως μέσον έκφρασης παρέχει την απαιτούμενη ελευθερία για την πραγματοποίηση των όσων έχουν περιγραφεί. Είναι ιδιαίτερα ανεκτικό στα «λάθη».

2. Μεθοδολογία Έρευνας

Η έρευνά μας έχει διεξαχθεί : α) μέσα από την προσωπική μας παρατήρηση και καταγραφή κατά την επίσκεψή μας στα δημοτικά παιδικά κέντρα του Reggio (Μάρτιος 2008)

β) μέσα από τη βιβλιογραφία αποκλειστικών εκδόσεων του Reggio Children. (The Languages of Food 2008, All about the bags 2007,

Καταγράφηκαν δύο διαφορετικές περιπτώσεις χρήσης του σχεδίου κατά την εξέλιξη ενός project.

Α Περίπτωση : σχέδιο εργασίας με θέμα: «δημιουργία ενός ευωδιαστού λαχανόκηπου» στα πλαίσια του γενικού θέματος «οι γλώσσες της τροφής»

Στόχοι :αγωγή υγείας –διατροφής, ανακάλυψη της σχέσης παιδί – τροφή –γη,

ανακάλυψη της αξίας της φροντίδας και της υπευθυνότητας προς όλους τους ζωντανούς οργανισμούς καθώς και του χρόνου αναμονής και την πιθανότητα αποτυχίας

Παιδικός σταθμός Balducci, Ομάδα 5 παιδιών ηλικίας 4 ετών και 2 μηνών έως 5 ετών και 3 μηνών

Στάδια ανάπτυξης

Στάδιο α: Η αρχική προσέγγιση πραγματοποιείται λεκτικά. Στην παρούσα χρονική στιγμή έχει παρατηρηθεί, πως πραγματοποιείται και ο μεγαλύτερος αριθμός υποθέσεων ενός project (Forman, 1994). Τα λεκτικά μέσα επικοινωνίας οδηγούν το παιδί στην ανασυρση και αναβίωση προηγούμενων εμπειριών, γνωστικής και συναισθηματικής φύσεως. Έτσι προκύπτει η γέννηση μιας σειράς συνειρμών, οδηγώντας αλυσιδωτά στο να ανοιχθούν νέες οπτικές προσέγγισης της εκάστοτε ιδέας ή του θέματος.

Στο συγκεκριμένο θέμα τα παιδιά έχουν φανταστεί το λαχανόκηπο στην αυλή του σχολείου τους σαν έναν χώρο ο οποίος απαιτεί φροντίδα και προσπάθεια, συμμετοχή συναισθημάτων και αισθήσεων, ένα μέρος όπου θα έχουν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τη φύση και θα μπορούν να ανακαλύψουν μυστικά που βασίζονται σε μια ιδιαίτερη γλώσσα αυτή των χρωμάτων και των οσμών. Συναντήθηκαν με κηπουρούς, αρχιτέκτονες τοπίου γεωπόνους και άλλους ειδικούς ώστε να αποκτήσουν γνώσεις και τεχνικές.

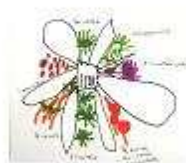
Προτεινόμενα υλικά : ξύλα, πέτρες, χαλίκια, τούβλα, μωσαϊκό.

Προτεινόμενα Φυτά: ρίγανη, μέντα, μαϊντανός, δεντρολίβανο, φρέσκα κρεμμύδια, , δάφνη, φασκομηλιά, άχυρο,

Στάδιο β: απεικόνιση (γραφικός σχεδιασμός) μιας εκφρασμένης πρόθεσης από το κάθε μέλος της ομάδας. Θέμα: (πως φαντάζομαι το λαχανόκηπο) (εικ.1,2)

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Αρχικά σχεδιάζονται τα όσα είναι ήδη γνωστά, συμπληρώνοντας με τον τρόπο αυτό τις λεκτικές εξηγήσεις που δόθηκαν στο προηγούμενο στάδιο. Εργαζόμενο στα πλαίσια μιας ομάδας εργασίας το κάθε παιδί συζητά με την ομάδα του, εντοπίζει τα κενά στη γνώση του, συμπληρώνει το αρχικό σχέδιο, το τροποποιεί, διορθώνοντας παράλληλα και τις θεωρίες του. Η προσοχή στο σημείο αυτό των εκπαιδευτικών εστιάζεται στο τι σκέφτονται τα παιδιά και το πώς μπορεί να κατακτηθεί η γνώση.

Στάδιο γ: το κάθε παιδί επιχειρηματολογεί στην ομάδα για ποιους λόγους θα πρέπει να επιλεγεί η δική του σχεδιαστική πρόταση για την κατασκευή του λαχανόκηπου. Οι μαθητές ενθαρρύνονται από τους εκπαιδευτικούς να προτείνουν λύσεις, να συνεργαστούν, να συναποφασίσουν.

Στάδιο Δ. Υλοποίηση

Εικόνα 3

Υλοποίηση

Παρατηρήσεις

-Το στάδιο του γραφικού σχεδιασμού προηγείται της κατασκευής. Ο στόχος είναι διπλός :

α) να παρατηρηθεί η σχέση ανάμεσα στο γραφικό σχέδιο και στην τελική κατασκευή του.

β) να ερευνηθεί κατά πόσο αναδύεται η ικανότητα των παιδιών ώστε το προσωπικό τους σχέδιο να γίνει αποδεκτό για έναν κοινό στόχο.

Σχέδιο α τελικό (εικ.1): Το αποτέλεσμα είναι μια «σύνθεση σε πράσινο» όπου οι πρακτικές πτυχές ήρθαν σε δεύτερη θέση μετά την εμμονή στην αισθητική που εισχωρεί στις προτάσεις των παιδιών.

Σχέδιο β (εικ.2): διακρίνεται για τη συμμετρία και το χρωματικό διάλογο.

Στα σχέδια κυριάρχησε η συμμετρία ,το χρώμα ,η εναλλαγή ,ο διάλογος και η ποικιλία

Β περίπτωση

Κατά την εξέλιξη ενός σχεδίου τα νήπια καλούνται να παρατηρήσουν ορισμένα αντικείμενα να απομονώσουν ένα εξ αυτών και να το μεταφέρουν σχεδιαστικά επάνω σε μια επιφάνεια π.χ.

Σχέδιο εργασίας με θέμα: «Όλα σχετικά με τις τσάντες»

Παιδικός σταθμός Bruno Munari ηλικία νηπίων 5-6 ετών

Στάδιο α:

- Ανάδυση θέματος « Ο δρόμος Vicolo Trivelli – οι βιτρίνες των καταστημάτων»
- τελικό θέμα «οι τσάντες»
- παρατήρηση

Στάδιο β: Μεταφέρω- σχεδιάζω (εικ.4)

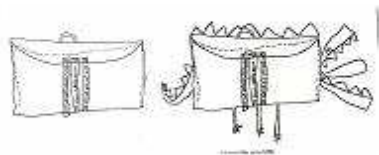

Εικόνα 4

Στάδιο γ: η ιδέα της μετατροπής, του μετασχηματισμού με τη βοήθεια μιας φωτοτράπεζας ή ενός επιδιασκόπειου

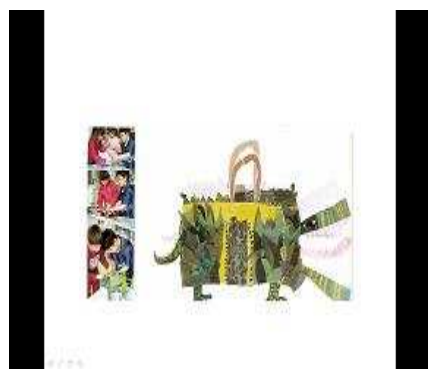
(αναζήτηση, πειραματισμός στο θέμα: ζώα τσάντες, λουλούδια τσάντες)

Στάδιο 4 Μετατρέπω –μετασχηματίζω (εικ.5) Κρατούνται οι αρχικές γραμμές (ο σκελετός) σμίκρυνση, μεγέθυνση

Εικόνα 5

Στάδιο ε: Μετάβαση στην έκφραση των τριών διαστάσεων (εικ.6)

Εικόνα 6

Νοητικές ενέργειες

Η διαδικασία η οποία ακολουθείται είναι:

Βλέπω - παρατηρώ, εξετάζω, θαυμάζω, εκτιμώ, απομονώνω

– μεταφέρω (γραφικά)-μεταμορφώνω –μετασχηματίζω.

Το παιδί καλείται, στηριζόμενο στο αρχικό του σχέδιο, να εφαρμόσει μια σειρά διαφορετικών δεξιοτήτων και στρατηγικών (Forman, 1994). Δοκιμάζοντας τις θεωρίες και τις υποθέσεις του από την αρχή, σε διαφορετικές αυτή τη φορά συνθήκες, οδηγείται συχνά στο να εντοπίσει νέες διαστάσεις στην αρχική του ιδέα. Σε αυτού του είδους τις «γλώσσες» το υλικό κατέχει κεντρική θέση και η συνεχής αλληλεπίδραση με αυτό, φανερώνει στο παιδί νέες πτυχές του, οι οποίες δύνανται να αλλάξουν την τροπή της σκέψης του, να τη διευρύνουν ή να την κάνουν περισσότερο συγκεκριμένη (Damasi, 2004). Τέλος η διαδικασία σχεδίασης μιας ιδέας συνεπάγεται άμεσα και την μορφοποίησή της. Η μετάβαση έτσι στην έκφραση των τριων διαστάσεων προκύπτει ως φυσική απόρροια της μέχρι σε αυτό το σημείο εξέλιξης.

Οι δραστηριότητες επιτρέπουν στα παιδιά να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις τους πάνω σε νέες καταστάσεις, ν' ασκήσουν τις δυνάμεις τους και να τις μεταφέρουν σε άλλους τομείς της ανθρώπινης δράσης. Ιδιαίτερα οι νοητικές ενέργειες «απομονώνω-μεταφέρω-μεταμορφώνω» οδηγούν σε ενδιαφέρουσες συζητήσεις και προσωπικά επιτεύγματα.

Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνουμε πως:

- στην προσέγγιση του Reggio το σχέδιο μοιάζει να αποτελεί μια επιλογή, που δεν περιορίζεται σε έναν αποκλειστικά εκφραστικό ρόλο, αλλά εξυπηρετεί την εξέλιξη ενός σχεδίου εργασίας. Ένα σχέδιο, ένα σκίτσο ή σκαρίφημα αποτελεί το πρώτο στάδιο, διαμέσου του οποίου μπορεί να δοκιμαστεί μια υπόθεση.

- Τα σχέδια δημιουργούνται σαν μέσο καθοδήγησης των μελλοντικών δραστηριοτήτων. Κατά το Loris Malaguzzi (1998) «η έκφραση ιδεών με τη μορφή οπτικών αναπαραστάσεων επιτρέπει στα παιδιά να κατανοήσουν ότι οι πράξεις τους μπορούν να μεταδώσουν μηνύματα»

- κατά την εξέλιξη της γραφικής αναπαράστασης γίνονται ορατά τα στοιχεία που συνθέτουν την αισθητική εμπειρία και που κατά τον H.Gardner (1990) είναι τα τρία αλληλοεπιδρώντα συστήματα: α) «του αντιλαμβάνεσθαι» β) «του συναισθάνεσθαι» και «του δημιουργείν».

- Η συνεργασία με την atelierista η οποία δεν είναι μόνο μια ειδική της τέχνης αλλά είναι το συνδετικό νήμα μεταξύ της παιδαγωγικής, της διδασκαλίας, των ιδεών, της σκέψης, και της πρόθεσης, δίνει και το τελικό αποτέλεσμα. Η τέχνη και η δημιουργικότητα είναι «υψηλές αξίες» σε αυτά τα σχολεία πολιτισμού.

Τέλος θα θέλαμε α) να σχολιάσουμε τη θέση της L. Katz (1994a) η οποία παρατηρεί πως, «παρά το γεγονός ότι τα παιδιά σχεδιάζουν πολύ με βάση τις παρατηρήσεις τους αυτό δεν μειώνει την επιθυμία τους να ζωγραφίζουν και με βάση τη φαντασία τους» δηλαδή ότι υπάρχουν δυο είδη σχεδιαστικής απεικόνισης. Προφανώς θέλει να αιτιολογήσει τις αντιδράσεις των εκπαιδευτικών που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί κατά την επίσκεψή τους στα παιδικά κέντρα του Reggio emilia, για αυτή την εμμονή στο σχέδιο και

β) να αναθεωρήσουμε την αρχική μας θέση όταν προαναφέραμε πως το σχέδιο που ακολουθεί μια παρατήρηση, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν μια ανορθόδοξη παρέμβαση μέσα στη φυσική σχεδιαστική ανάπτυξη του παιδιού, υπονοώντας προφανώς τον παραδοσιακό ρόλο του σχεδίου στις δραστηριότητες της προσχολικής αγωγής. Κανένας δε θα μπορούσε να πει ότι ο άνθρωπος δημιουργεί καλλιτεχνικά έργα από το τίποτα. Αυτό που ονομάζεται δημιουργία είναι στη πραγματικότητα μια σύνθεση, μια κατασκευή που δημιουργείται με βάση ένα αρχέγονο υλικό του μυαλού, το οποίο έχει επιλεγεί από το περιβάλλον με τη βοήθεια των αισθήσεων. Αυτή η δημιουργία είναι στη πραγματικότητα η εικόνα που έχει σχηματισθεί στο μυαλό του με βάση την παρατήρηση της πραγματικότητας και την κατάκτηση της γνώσης. Η αλήθεια, είναι η βάση της καλλιτεχνικής φαντασίας.

Το έργο της νοημοσύνης βέβαια δεν περιορίζεται μόνο στην ακριβή παρατήρηση και στον απλό λογικό συλλογισμό αλλά υπάρχει μια ανώτερη δύναμη, αυτή του ενστίκτου να δημιουργήσει την ομορφιά, κάτι το οποίο ανεβάζει τον άνθρωπο σε έναν υψηλότερο κόσμο.

Βιβλιογραφικές παραπομπές:

Bennett, T. (Spring 2001). Reactions to Visiting the Infant – Toddler and Preschool Centers in Reggio Emilia, Italy, *Early Childhood Research and Practice*, Vol. 3, No. 1. Διαθέσιμο στο url: <http://ecrp.uiuc.edu/v3n1/bennett.html>

Damasi, C. (2004). Dialogues Between Matter, Light, and Space. Στο Vecchi, V. & Giudici, C. (Eds.), *Children, Art, Artists; The Expressive Languages of*

- Children, The Artistic Language of Alberto Burri*. Reggio Emilia: Reggio Children srl, pp. 48-53
- Capie, J.E. (2006). *Determining Multiple Intelligences in the Preschool Aged Child*. Master of Arts Degree Thesis. Rowan University.
- Edwards, P.C. (Spring 2002) Three Approaches from Europe: Waldorf, Montessori and Reggio Emilia, *Early Childhood Research and Practice*, Vol. 4 No. 1. Διαθέσιμο στο url: <http://ecrp.uiuc.edu/v4n1/edwards.html>
- Filippini, T. (2004). The Job of Learning. Vecchi, V. & Giudici, C. (Eds.), *Children, Art, Artists; The Expressive Languages of Children, The Artistic Language of Alberto Burri*. Reggio Emilia: Reggio Children srl, pp. 152-153.
- Forman, G. (1994). Different Media, Different Languages. Katz, L.G. & Cesarone, B. (Eds.), *Reflections on the Reggio Emilia Approach*. Champaign, IL: ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education, σσ. 37-46.
- Fyfe, B. (1994). Images from the United States: Using Ideas from the Reggio Emilia Experience with American Educators. Katz, L.G. & Cesarone, B. (Eds.), *Reflections on the Reggio Emilia Approach*. Champaign, IL: ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education, σσ. 21-30.
- Gandini, L. (1993). Fundamentals of the Reggio Emilia Approach to Early Childhood Education, *Young Children*, Vol.49, No.1, pp. 4-8.
- Gardner, H. (1990) *Art and human development*, N. York P.Getty Center for Education in the Arts
- Katz, L.G. (1994a). *The project approach*. ERIC Digest. Champaign, IL: ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education.
- Katz, L. Chard, S.C.(1989). *Engaging Children's Minds: The Project Approach*. Greenwich, CT: Ablex Publishing Corporation.
- Malaguzzi, L. (1998). History, ideas and basic philosophy: An interview with Lella Gandini. In C. Edwards, L. Gandini, & G. Forman (Eds.), *The hundred languages of children: The Reggio Emilia approach--advanced reflections (second edition)* (pp. 49-97). Greenwich, CT: Ablex.
- Rinaldi, C. (2005) *In dialogue With Reggio Emilia: Listening Researching and Learning*. London: Routledge.
- All about the bags 2007, Reggio Children.
- The Languages of Food 2008, Reggio Children.
- Καπουλίτσα, Θ. (2009) *Εικαστικές Προσεγγίσεις στην Προσχολική ηλικία –Διδακτική και Μεθοδολογία* Θεσσαλονίκη, Γράφημα
- Ντολιοπούλου, Ε. (2004). *Σύγχρονες Τάσεις Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δάρδανος.